

Андрій Матвійчик

ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ ЄВРОПЕЙСЬКОГО ДОСВІДУ

У статті розглядаються теоретичні засади дослідження політичних систем та держав Європи. Виокремлюються тенденції розвитку політичної системи України у відповідності до загальноєвропейського досвіду перетворень у перехідних суспільствах.

Проблема визначення перспектив розвитку України, тенденцій змін її державно-політичної системи є актуальним науковим і прикладним напрямом сучасних досліджень для багатьох науковців і політиків у нашій країні, й особливо в Європі.

Актуальність цієї теми зумовлена необхідністю вирішення багатьох практичних питань державотворення, вироблення зовнішньополітичної стратегії держави, визначення шляхів та пріоритетів розбудови в Україні повноцінної, функціонально-ефективної правової держави і структур громадянського суспільства. Ця проблема так чи інакше стосується насамперед форм співробітництва з потужними геополітичними державами: ЄС, Росією, а також США.

Політичні сили, які поступово змінюють одна одну на державно-політичному олімпі України часто пропонують ті чи інші корекції правил гри, втручаються в правове поле, діяльність державних інституцій, пропонуючи адміністративні, політичні і навіть конституційні реформи. Попри все розуміння значущості реформування інституціональної сфери політичної системи нашої країни і вдосконалення законодавчої бази, вбачається важливою необхідність наукового уявлення про існуючі перспективні напрями в цій царині для України і можливі наслідки та позитиви у разі того чи іншого вибору.

Україна має власні традиції і ціннісні суспільні орієнтири державного будівництва, зокрема, і вдосконалення, розгортання та функціонування державно-політичної системи в цілому. А як європейська країна, об'єктивно ми поділяємо з іншими країнами Європи загальні тенденції розвитку держави і суспільства.

Безумовно, з погляду європоцентричних орієнтацій сучасної політики української держави, для нас є неоціненним досвід країн саме цього регіону. Зміни політичних структур у них є важливим науковим і практичним матеріалом, що може послугувати для аналізу і вироблення уявлення про перспективи розвитку державно-політичної системи України.

Наукові дослідження в цьому напрямі останні 10 років ведуться досить активно. На державному і громадському рівні вже проведено цілу низку науково-практичних конференцій та видано ряд праць, які містять наукові розвідки в галузі визначеного предмета дослідження. Їх доробок є важливим щаблем політичного, державотворчого зростання України на її шляху до Європи, до визнання її здобутків світом, для створення умов життя і перспектив, гідних наших громадян.

Так, у 2000 році в Одесі була проведена Всеукраїнська науково-практична студентська конференція “Проблеми розвитку держави і права України в сучасних умовах”¹ і видані до неї тези, в яких багато авторів звертають увагу на європейський досвід з погляду його можливого використання на теренах нашої країни. Посилаються на європейський досвід і учасники восьмої регіональної науково-практичної конференції у Львові “Проблеми державотворення і захисту

прав людини в Україні”²², яка відбулася у 2002 році. Ряд збірок матеріалів конференцій, які проводилися за близькими проблемами, видала Українська національна академія державного управління при Президентові України. За результатами деяких з них були опубліковані колективні праці, такі як “Концептуальні засади реформування політичної системи України. Стан і перспективи розвитку політичних наук”²³ 2001 року. Близький за проблематикою є навчальний посібник, виданий у парламентському видавництві колективом авторів на чолі з академіком НАН України І. Курасом та М. Рудичем у 2002 році “Політична система сучасної України: особливості становлення, тенденції розвитку”²⁴. Подібною до досліджуваної нами теми за своїм предметом є проведена у Львівському національному університеті імені Івана Франка науково-практична конференція “Трансформація політичної системи України та Польщі в умовах європейської інтеграції”²⁵, на якій аналізувалися зміни державно-політичних інститутів, суспільних відносин, громадських структур двох країн на шляху здійснення інтеграції у євроструктури, зазначалися можливість і корисність використання досвіду Польщі в цих питаннях.

Дослідження в цій галузі проводили багато відомих науковців: правників, політологів, фахівців інших галузей науки. У 1996 році була видана праця Жака Зіллера “Політико-адміністративні системи країн ЄС: порівняльний аналіз”²⁶. Українська академія політичних наук за редакцією М. Михальченка та Г. Волинки видала працю “Политико-правовая сфера общества: реальность и тенденции развития”²⁷, а Національний інститут стратегічних досліджень при Президентові України у 2003 році опублікував за редакцією І. Варналія, О. Приходько та інших науковий збірник “Актуальні проблеми розвитку України: регіональний вимір”²⁸. Перспективи розвитку української держави, її інститутів, а також суспільства розкривають у своїй роботі “Дорога в майбутнє – дорога в Європу”²⁹ І. Бурковський, І. Веселовський, В. Ігнатенко та інші. Вони обґрунтовують європейський вибір нашої країни, підкреслюючи спільність тенденцій розвитку та відповідні українські перспективи.

Вдалим доробком у царині дослідження державно-політичних систем Європи та України, на наш погляд, стали роботи А. Романюка

“Порівняльний аналіз політичних систем країн західної Європи: інституційний вимір”¹⁰ та більш рання праця А. Білоуса “Політико-правові системи: світ і Україна”¹¹.

Всебічно досліджуючи витоки, сучасний стан та тенденції розвитку української нації, її політичні, правові, культурні, етнічні та інші складові, автори колективного доробку “Українська політична нація: генеза, стан, перспектива”¹², за редакцією доктора філософських наук В. Крисаченка, звертаються до проблеми реформування інституційної складової політичної системи сучасної України, тенденції зміни якої пов’язують з її цивілізаційним вибором.

Для дослідження тенденцій розвитку державно-політичних систем Європи варто використати існуючі теорії розвитку, що зазвичай спрямовані на дослідження країн, подібних за своєю нещодавною політичною історією до України: переходу, модернізації, трансформації та демократизації. Варто зазначити, що теорія демократизації, яку частина, в тому числі й українських, дослідників виділяють як окрему, на нашу думку, є однією зі складових теорії переходу, оскільки теорія переходу ґрунтується на уявленні про загальносвітову демократизаційну тенденцію – від тоталітаризму до демократії.

Прибічники модернізаційного підходу до дослідження тенденцій розвитку, в тому числі і політичних систем, по-різному пояснювали і обґрунтовували власні погляди щодо аналізу феномена суспільного і політичного прогресу, пропонували різноманітні шляхи його впровадження.

Чарльз Ф. Ендрейн у своїй праці “Порівняльний аналіз політичних систем” описує три основні структурні теорії, що пропонують своє бачення розвитку країн на сучасному етапі¹³.

Прибічники “теорії модернізації”, такі як С. Ейзенштадт, Т. Парсонс, Г. Алмонд та У. Ростоу для укріплення класичної ліберальної традиції аналізу суспільного прогресу висували ідею про те, що політичний розвиток враховує високий рівень ліберального плюралізму. Різноманітні групи формулюють приватні інтереси та доносять свої вимоги до уряду, наслідком чого є постійні зміни в структурно диференційованому суспільстві. Вважається, що і індивід, і група мають певний вплив на процес проведення політики, посилюючи тим самим свободу, толерантність, здатність до адаптації та інно-

вації політичної системи. Згідно з теорією модернізації плюралізм сприяє як соціальній диференціації, так і інтеграції.

До інтеграційних інститутів, що об'єднують суспільство, належать коаліційні політичні партії, представницькі законодавчі органи, незалежні суди та загальноосвітні школи.

У відповідності з цим підходом, в межах консенсусної політичної системи конституційне правління захищає свободу індивіда, приватну власність та ринкову економіку. Уряд регулює взаємодію соціальних груп, є гарантом прав індивідів, не допускає самочинства бюрократичної державної влади. Структури, що відіграють роль протидії – конкуруючі партії, групи впливу, незалежні засоби масової інформації, – обмежують діяльність центрального уряду та захищають культурні цінності, які необхідні для ефективного функціонування консенсусної системи.

Причиною виникнення іншої нової теорії розвитку стали 60-ті роки ХХ ст., які відзначилися політичними подіями в “третьому світі”. Той час характеризувався частими військовими переворотами, громадянськими війнами, партизанськими кампаніями та дестабілізуючими воєнними інтервенціями, що зародили сумніви відносно наслідків швидкого економічного зростання, вільної торгівлі та зарубіжних інвестицій.

Як наслідок, вважаючи більшість країн, що розвиваються, політично нестабільними, С. Гантінгтон запропонував концепцію політичного розвитку, що має назву “теорія інституціоналізму”. Він визначив консерватизм як “раціональний захист людського існування від розуму, порядку – від хаосу. Коли виникає загроза суспільному устрою, консервативна ідеологія слугує нагадуванням про необхідність існування певних інститутів та їх значущість”¹⁴.

Згідно з цим підходом, для того щоб запобігти занепаду, який був викликаний неконтрольованими соціальними змінами, правлячі кола потребують сильних політичних інститутів. Сильна влада здатна контролювати участь мас в політиці, встановити політичний устрій та стабілізувати ситуацію.

Компетентні бюрократи будуть мати політичну владу, яка є необхідною для проведення в життя державної політики у загальнонаціональному масштабі.

Ідеї С. Гантінгтона, які відводять головну роль державі, вступають в суперечку з плюралістичними поглядами теоретиків ліберальної модернізації. Він вважає малоімовірним те, що швидке економічне зростання може привести до демократії. Скоріш за все, викликані ним соціальні зміни приведуть до зростання участі мас в політиці, що в свою чергу, призведе до суспільного відчуження, нестабільності та насилля. Також він стверджує, що політична організація відіграє значно важливішу роль, ніж стихійні дії соціальних груп; головне – це політична і державна централізація. Що стосується ролі індивідів у політичному житті суспільства, то автор відводить їм роль тільки у виборчому процесі. “Демократія базується на активній участі громадян на виборах, на гарантіях процедурної вірності та на врегулюванні правлячими колами конфліктів”¹⁵.

За Ч. Ендрейном держава розглядається як інструмент економічного розвитку. Саме такий підхід до визначення основної функції держави може потенційно знизити рівень залежності країн, що розвиваються, від країн з розвинутою економікою. Отже, згідно з теорією залежності, інститути держави мають бути сильними і здатними мобілізувати населення на вирішення наріжних соціальних завдань.

Як аналітики модернізації, так і прибічники теорії залежності вважають, що економічне зростання є головною базою розвитку політичних систем.

Щодо країн Західної Європи, то принаймні за останні 30 років вони були успішні та ефективні з погляду соціально-економічного розвитку, стабільності в суспільстві та забезпечення безконфліктної взаємодії з іншими країнами Європи, незважаючи на сталі та об'єктивно обумовлені розбіжності у національних та міжнародних стосунках. Загальними рисами, які визначали ефективність цього різноманіття державно-політичних систем, були пріоритет приватної власності, повага до прав і свобод особистості, традиційні, усталені демократичні засади в усіх розуміннях цього поняття, соціальні пріоритети та технології формування виконавчої влади.

Отже, саме ці орієнтири також є висхідними для країн Східної та центральної Європи. Вони мають базуватися на продовженні економічного зростання з наголосом на соціальне забезпечення, на по-

вазі до прав людини, але велика увага має приділятися конфліктному потенціалу суспільств Європи, який базується на міжетнічних, міжнародних та релігійних протиріччях. Розвиток самих державно-політичних систем, у тому числі і сталих демократій, за визнанням Ч. Ендрейна не можна вважати реальною панацеєю від суспільних проблем: “Наприкінці ХХ століття перспективи швидкого досягнення соціального прогресу за допомогою політичних систем залишилися віддаленими. Всі системи, до якого б типу вони не належали, демонструють незбіжності намагань та реальних результатів. Ледь можна сказати, що політичний розвиток приніс рай на землі. Елітистські мобілізаційні системи розчарували революціонерів у можливості здійснення своїх утопічних мрій. Бюрократичні авторитарні чиновники відмовилися від будь-яких кроків для здійснення “раю”, а більшість “погоджувальницьких” лідерів на час відклали вирішення цієї проблеми. Але за будь-якої політичної системи люди і надалі сподіваються на таку державу і таку державну політику, які принесуть їм більше прав, економічний прогрес та забезпечать розвиток особистості”¹⁶.

Доктор політичних наук В. Барков додає, що у трансформаційних суспільствах “...трансляція настанов політики за допомогою політичної системи на всі інші сфери життєдіяльності суспільства, цього складного ... самовідтворюваного організму, за принципом ланцюгової реакції, породжує безліч суперечних проблем”¹⁷.

Такий погляд, що своєю загальною характеристикою збігається з модерністськими оцінками ролі політичних систем, за своїми принципами притаманний приборчникам трансформаційного підходу до аналізу розвитку суспільства в цілому і державно-політичних систем зокрема.

Цей підхід підтримує значна кількість українських науковців, іноді просто не розрізняючи змісту вищезазначених понять і вживаючи для характеристик сучасного стану України термін “трансформація”, “демократизація” чи “перехідне суспільство”. Він характеризується уявленням про можливість суспільних змін, про те, що трансформація можлива як у бік демократії, так і у бік авторитаризму. Тому частіше використовують саме цей підхід, коли ще не остаточно зрозуміло, чи дійсно відбуваються демократичні пере-

творення. Зрозуміло, що такий підхід до аналізу українських реалій залишається правомірним, оскільки реформування економіки, політичної сфери, культури України не дало чітких і однозначних демократичних ознак.

Теорія переходу базується на більш чіткому визначенні напрямку розвитку і, на відміну від модернізаційного підходу, застосовується більшістю закордонних і вітчизняних дослідників до аналізу сучасних суспільних змін у світі. Основним принципом підходу, як вже зазначалося, є те, що в загальносвітовому масштабі розвиток відбувається від “тоталітаризму через авторитаризм до демократії”.

У дослідженні перспектив розвитку державно-політичної системи України ми будемо виходити з твердження, що наша країна, як і більшість держав Європи і світу, знаходиться на шляху демократизації¹⁸. Тому, високо оцінюючи здобутки так званих сталих чи старих демократій європейського континенту, їх місце і роль у світовому політичному процесі, те, що вони задають тон у визначенні орієнтирів демократичних перетворень, для нас, з теоретичної і практичної точки зору, цікавішим і важливішим є досвід країн Східної Європи. Це країни, які ще п'ятнадцять років тому за своїми державними інститутами, економічним розвитком і частково суспільною свідомістю перебували в одному таборі з Україною, але вже сьогодні можуть слугувати нам наочним матеріалом для аналізу того, що нас чекає, для визначення загальних тенденцій розвитку державно-політичних систем трансформаційних суспільств і здатні допомогти скласти хоча б загальне уявлення про наші власні перспективи.

Аналізуючи державотворчі та політичні процеси в країнах Центральної та Східної Європи з точки зору перехідного періоду та залучаючи елементи трансформаційного та модернізаційного, ми можемо виділити ряд значних загальних тенденцій у розвитку державно-політичних систем. Перша і найзагальніша тенденція пов'язується зі вступом у трансформаційний чи перехідний період значної кількості країн, що колись визначалися чи то як авторитарні, чи як соціалістичні. Саме в цих процесах найбільш яскраво проявилася тенденція до демократизації державно-політичних систем. Так, у роботі “Політична система сучасної України: особливості становлення, тенденції розвитку” автори, критикуючи крайні погляди на

чинники, що призвели до “обвального зламу суспільно-політичного устрою на всьому постсоціалістичному просторі” слушно зазначають: “Йдеться скоріше про революційні події, які віддзеркалюють загальносвітову демократичну тенденцію соціального розвитку: суспільство переважно розвивається від тоталітарного через авторитарний до демократичного устрою”¹⁹. Цю ж точку зору поділяють більшість вітчизняних та закордонних дослідників²⁰.

Поряд із зазначеною загальною тенденцією розвитку державно-політичних систем необхідно назвати ще декілька доволі важливих для української державотворчої перспективи тенденцій змін і розвитку політичних інституцій, що їх демонструє Європа.

Це спрямованість реформування державних інститутів з акцентом на посиленні їх правозахисної функції, захисті прав людини, громадянина, з орієнтацією на сприяння утворенню структур громадянського суспільства. Дана тенденція є проявом олюднення державно-політичної системи, а “...політична система суспільства цілком може бути представлена як сукупність уніфікованих історичним досвідом засобів оперативного зняття суперечностей між людиною як суспільною істотою, і державою, як політичним утворенням. Цей зв’язок відбувається завдяки поступовій соціалізації держави шляхом зміцнення гарантійного комплексу для забезпечення прав і свобод громадян за необов’язкової політизації з боку конкретно-реальної людини”²¹.

Це корегування взаємовідносин окремих гілок влади в бік посилення представницької влади, посилення парламентаризму в цілому та врівноваження функцій окремих частин держави для унеможливлення системних і функціональних протиріч між різними гілками влади та державними інститутами. Поряд з цією тенденцією простежується протилежний рух державотворчих процесів. Так, підтверджуються слова П. Шляхтуна про те, що будь-яка влада тяжіє до розширення своїх повноважень, а відтак до авторитаризму²². Зазвичай ця тенденція виявляється у посиленні виконавчої гілки державної влади, у визнанні особливої ролі національних урядів. Дійсно, в умовах глобалізаційних процесів, що розгортаються, особлива роль у захисті національних інтересів належить урядам окремих країн. А враховуючи економічну нерозвиненість більшості

країн Центральної та Східної Європи, як і України, саме уряди "...у сучасних політико-правових системах не тільки виконують роль органів влади, а й являють собою найбільш мобільні і дієздатні державні інституції, що здатні не просто виробляти стратегію, а й впроваджувати в життя конкретні програми дій, здійснюючи оперативне управління державними справами"²³. Тому вірною видається думка щодо реалій українського політичного життя: що "Уряд як вищий орган виконавчої влади не має достатніх повноважень для здійснення державного правління: не має політичного статусу, який передбачає політичну відповідальність партійної парламентської більшості за його формування та результати діяльності; має слабкий вплив на законодавчий процес, оскільки не може ставити питання про довіру, тобто використовувати інструменти тиску на парламент; не має права призначати і звільняти голів державних адміністрацій; йому не підпорядковані податкова адміністрація, митна служба, а також Служба безпеки України"²⁴.

Наступна тенденція, яку можна назвати загальною для України та державно-політичних систем Європи – це інтеграційна орієнтація політичних процесів цих країн, правове унормування перетворення державних інститутів у бік їх прилаштування до загальних вимог Євросоюзу, коректування законодавчої бази життя суспільства і держави, більшості їх структур до рівня уніфікованих норм. Більшістю країн Західної Європи є членами Євросоюзу, а значна частина Східної та центральної Європи – асоційованими членами ЄС. Підйом їх економік, реформування політичних систем та зміни в політичній культурі відбувалися під загальним впливом необхідності входження в європейські структури, перейняття загальноєвропейських демократичних політичних традицій. Очевидно, що європоцентрична тенденція розвитку державно-політичної системи України є історично природною і відповідає загальній тенденції право- та державотворчого розвитку країн Східної та Центральної Європи.

Варто наголосити на ще одній важливій для України тенденції розвитку, яку, аналізуючи досвід інших країн Європи з характеристиками перехідних суспільств, визначали і вітчизняні і закордонні дослідники ще в середині та наприкінці ХХ століття. Йдеться про

орієнтацію правотворчого процесу в країні та реформування законодавчої бази діяльності, в першу чергу держави в різних галузях господарювання, культури, політичної сфери на посилений соціальний захист громадян. Особлива увага акцентується на збереженні соціальних стандартів, що були встановлені за часів авторитарного режиму, а іноді і форми цього захисту можуть залишатися подібними до колишніх²⁵.

Швидкі зміни, що розпочинаються з реформування державно-політичної системи, зазвичай супроводжуються відставанням змін у суспільній свідомості, яка за умов впровадження демократичних інститутів відповідно впливає на весь законодавчий та державотворчий процес: “Мало ймовірно, що швидке економічне зростання може привести до демократії. Скоріш за все, викликане цими соціальними змінами зростання участі мас в політиці призведе до суспільного відчуження, нестабільності та насилля. Криза виникає тоді, коли вимоги громадян перевищують можливості уряду”²⁶.

Підтвердженням цієї тенденції на теренах України може слугувати законотворчий процес недавніх років, але показовими є останні бюджети, соціальна спрямованість яких іноді перетворювала їх в “бюджети проїдання”. Швидше за все ця тенденція буде триматися як орієнтир правотворчого процесу до того часу, поки економічний розвиток не приведе до змін умов життя пересічних громадян, певних змін у суспільній свідомості і відповідних суспільних очікувань. Очевидно, зміна виборчої системи в країні, реформування державного правління на парламентсько-президентську республіку приведе до реструктурування парламенту та вироблення нових соціальних стандартів.

У цілому демократична спрямованість державно-політичних перетворень, олюднення правової системи у вигляді посилення правозахисної функції держави, перетворення України на правову державу, орієнтація на реформування державних інституцій і законодавчої бази їх діяльності на інтеграційні, європоцентричні процеси, перерозподіл функцій між окремими державними інститутами в бік посилення парламентаризму зі збереженням “сильного” уряду, підвищеною увагою в законотворчому процесі до соціально захисних функцій держави – це ті загальні тенденції розвитку державно-по-

літичних систем Європи, які і визначатимуть перспективи розвитку Української держави найближчим часом.

¹ Проблеми розвитку держави і права України в сучасних умовах. Тези доповідей учасників науково-практичної студентської конференції 30 – 31 березня. – Одеса, 2001.

² Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні / Матеріали VIII регіональної науково-практичної конференції. – 13 – 14 лютого. – Львів, 2002.

³ Концептуальні засади реформування політичної системи України. Стан і перспективи розвитку політичних наук. – К.: УАДУ, 2001.

⁴ Політична система сучасної України: особливості становлення, тенденції розвитку / За ред. Кураса І., Рудича М. – К: Парламентське видавництво, 2002.

⁵ Трансформація політичної системи України та Польщі в умовах європейської інтеграції / Тези виступів на науково-практичній конференції. – Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2004.

⁶ Зіллер Ж. Політико-адміністративні системи країн ЄС: порівняльний аналіз. – К.: Основи, 1996.

⁷ Политико-правовая сфера общества: реальность и тенденции развития. / За ред. Михальченко Н.И., Волынки Г.И. – К., 1997.

⁸ Актуальні проблеми розвитку України: регіональний вимір / За ред. Варналія І., Приходька О. – Ужгород, 2003.

⁹ Дорога в майбутнє – дорога в Європу /Бурковський І., Веселовський І., Ігнатенко В. та ін. – К., 2000.

¹⁰ Романюк А. Порівняльний аналіз політичних систем країн західної Європи: інституційний вимір. – Львів: Тріада плюс, 2004.

¹¹ Білоус А. Політико-правові системи: світ і Україна. – К: АМУПП, 1997.

¹² Українська політична нація: генеза, стан, перспектива / За ред. Крисаченка В.С. – К., 2002.

¹³ Чарльз Ф. Ендрейн. Сравнительный анализ политических систем. –К., 1998.

¹⁴ Там само.

¹⁵ Там само.

¹⁶ Там само.

¹⁷ Українська політична нація: генеза, стан, перспектива / За ред. Крисаченка В.С. – К., 2002.–С.341.

¹⁸ Білорус О. Глобальні трансформації і стратегії розвитку. – К., 1998.

¹⁹ Політична система сучасної України: особливості становлення, тенденції розвитку / За ред. Кураса І., Рудича М. – К: Парламентське видавництво, 2002.

²⁰ Політична система сучасної України: особливості становлення, тенденції розвитку / За ред. Кураса І., Рудича М. – К: Парламентське видавництво, 2002; Політико-правовая сфера общества: реальность и тенденции развития. / За ред. Михальченка Н.И., Волюнки Г.И. – К., 1997; Актуальні проблеми розвитку України: регіональний вимір / За ред. Варналія І., Приходька О. – Ужгород, 2003; Дорога в майбутнє – дорога в Європу / Бурковський І., Веселовський І., Ігнатенко В. та ін. – К., 2000; Білоус А. Політико-правові системи: світ і Україна. – К: АМУПП, 1997.

²¹ Українська політична нація: генеза, стан, перспектива / За ред. Крисаченка В.С. – К., 2002.–С.343.

²² Шляхтун П.П. Політологія. – К.: Либідь, 2002.

²³ Білоус А. Політико-правові системи: світ і Україна. – К: АМУПП, 1997.

²⁴ Гелей С.Д., Рутар С.М. Політологія. – К.,2004.

²⁵ Політична система сучасної України: особливості становлення, тенденції розвитку / За ред. Кураса І., Рудича М. – К: Парламентське видавництво, 2002.

²⁶ Чарльз Ф. Ендрейн. Сравнительный анализ политических систем. –К., 1998.